

DOI: 10.31866/2410-1176.46.2022.257971
УДК 791.229.2:159.9.07

Оригінальна стаття
© Ширман Р., 2022

НЕСПОДІВАНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ. ДО 50-РІЧЧЯ ВИХОДУ НА ЕКРАН ФІЛЬМУ «Я ТА ІНШІ»

Роман Ширман

Київський національний університет культури і мистецтв

Анотація

Мета дослідження — проаналізувати феномен створення у 1971 році на студії «Київнаукфільм» видатного науково-популярного фільму режисера Ф. Соболева «Я та інші», що став етапним у розвитку українського пізнавального кіно й суттєво вплинув на самосвідомість суспільства. *Методологія дослідження* ґрунтується на комплексному науковому підході та теоретичному аналізі суспільних та творчо-виробничих умов у кінематографі, що склалися в Україні на межі 60-70 років ХХ століття, аналізі роботи режисерів студії «Київнаукфільм» та взаємин між митцями, науковцями й суспільством. *Результати*. У статті проаналізована історія створення фільму «Я та інші» як приклад поєднання високопрофесійного кінематографічного пошуку, майстерності та відповідальності з науковим сумлінням вчених, що були здатні кинути виклик усталеним поглядам на суспільство й людину. *Наукова новизна*. Вперше проаналізовані умови виникнення та складові частини соціального феномену, яким став фільм «Я та інші», визначені творчі засоби та прийоми, що сприяли створенню видатного кінематографічного твору і стали однією з вершин творчого доробку класика українського пізнавального кіно Фелікса Соболева.

Ключові слова: «Київнаукфільм»; пізнавальне кіно; Фелікс Соболев; фільм-експеримент

Для цитування

Ширман, Р. (2022). Несподіваний експеримент. До 50-річчя виходу на екран фільму «Я та інші». *Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство*, 46, 55-62. <https://doi.org/10.31866/2410-1176.46.2022.257971>

ВСТУП

Український кінематограф за часів незалежності нашої держави пройшов складний шлях від занепаду до відродження й міжнародного визнання. Про це свідчать фільми, які викликають зацікавленість глядацької аудиторії, привертають увагу критиків, дістають нагороди на престижних кінофестивалях. Водночас ми звертаємося до творчих здобутків минулого, що, безумовно, мають вплив на сучасні процеси становлення вітчизняного художнього й документального кіно. Зокрема, це стосується студії «Київнаукфільм», яка в кінці 1960–80-х роках зажила міжнародної слави завдяки документалістиці. Серед творчого колективу студії особливе місце посідає її засновник — режисер Фелікс Соболев, діяльність якого на сьогодні ще не стала предметом широкої дослідницької уваги науковців.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДЖЕРЕЛ І ПУБЛІКАЦІЙ

Аналіз останніх наукових розвідок засвідчує, що, незважаючи на вагомий внесок Фелікса Соболева в розвиток вітчизняного неігрового кіно, публікацій такої тематики обмаль.

Так, технологічні та інструментальні прийоми Ф. Соболева, інноваційний характер діяльності режисера досліджували В. Марченко та Ю. Помазков (2019). Історію створення фільму «Я та інші» та історію розуміння особливостей людської поведінки розглядала В. Мухіна (2011). У фокусі дослідницької уваги З. Фурманової (1987) перебували фільми Ф. Соболева про науку.

Огляду фільмів-експериментів як потужного засобу розвитку пізнавального кіно й телебачення, стимулятора «пошуку власних виражальних засобів» та принципово важливого аргументу втілення нових наукових ідей присвячена робота Р. Ширмана (2010).

Мета статті — проаналізувати феномен створення у 1971 році на студії «Київнаукфільм» видатного науково-популярного фільму режисера Ф. Соболева «Я та інші», що став етапним в розвитку українського пізнавального кіно і суттєво вплинув на самосвідомість суспільства.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У 1971 році на Київській кіностудії науково-популярних фільмів (далі — «Київнаукфільм») було створено фільм «Я та інші», що став подією не лише у сфері пізнавального кіно, а й у суспільному житті країни. Він підтвердив славу студії, яка на межі 1960–1970 років стала лідером у виробництві наукових фільмів у СРСР, ще раз продемонстрував високу майстерність режисера Фелікса Соболева й сенсаційно засвідчив надзвичайно високий рівень суспільного конформізму в Радянському Союзі.

За свідченням Сергія Тримбача, наприкінці 60-х років у київській кінематографічній спільноті склалися два кола, де групувалася талановиті митці: «Центром одного з них був Сергій Параджанов, якого усунули. Коло Соболева сприймалося владою менш небезпечним, хоча і там поступово накопичувалися ідеї, що руйнували панівні ідейні схеми» (Тримбач, 1999).

У ті роки на студії «Київнаукфільм» сформувався потужний творчий колектив. До відомих майстрів режисури М. Грачова, Л. Островської, С. Шульмана долучилися талановиті молоді митці — сценаристи, режисери, оператори. Незабаром їхні спільні зусилля дозволили кардинально реформувати традиційне наукове кіно й перетворити київську студію на міжнародного лідера з виробництва пізнавальних фільмів. Протягом багатьох років чимало науково-популярних фільмів були тільки більш-менш замаскованими лекціями. Використовуючи документальні та ігрові зйомки, кінематографісти-науковці здебільшого були змушені ігнорувати найважливіше і найцікавіше, що притаманне як ігровому, так і документальному кіно. Ігрові кадри (наприклад, реконструкції епізодів із життя видатних історичних постатей) слугували лише ілюстраціями для закадрового дикторського тексту й жодним чином не могли претендувати на створення живих та складних образів, до чого прагнуть у справжніх ігрових фільмах. Те ж саме відбувалося й під час зйомок документальних кадрів та епізодів. Вони також здебільшого мали лише ілюструвати певні наукові тези, викладені в тексті.

Серед лідерів молоді режисури Київської кіностудії науково-популярних фільмів на межі

1960–1970 років особливе місце посіли випускник ВДІКу Тимур Золоєв і в минулому актор та театральний режисер Фелікс Соболев, які рішуче оновили підходи до створення пізнавального кіно.

Фільми Тимура Золоєва («Гімнаст», 1966; «Фехтувальники», 1967; «Шахтарський характер», 1970; «Микола Амосов», 1971) стали вражаючими документальними розповідями про реальних людей з їхніми драмами, сподіваннями, емоціями. Режисер використав весь наявний на той час потенціал документального кіно, аби на екрані з'явилися справжні, живі люди, відкриті емоції та злободенні питання. Суспільні, наукові, спортивні проблеми перетворювалися на людські конфлікти й драми. Замість закадрового академічного лектора заговорили реальні персонажі. Замість відредагованих, дистильованих текстів залунали живі, емоційні голоси.

Дещо з іншого боку реформацію пізнавального кіно розпочав Фелікс Соболев. Він у співдружності зі сценаристами Євгеном Загданським та Юрієм Аліковим зробив низку фільмів-експериментів, що перетворили науковий фільм на яскраве та захопливе екранне видовище. Серія сенсаційних експериментів, що демонструвала надзвичайні можливості людського мозку, принесла фільму Соболева «Сім кроків за обрій» нечуваний глядацький успіх та нагороди на престижних міжнародних кінофестивалях (серед них — Гран-прі «Золотий астероїд» в Італії, на VII Міжнародному кінофестивалі науково-фантастичних фільмів у Трієсті). Діалогія «Мова тварин» та «Чи думають тварини?», цілком побудована на вражаючих експериментах з тваринами, висунула Ф. Соболева у беззаперчні лідери вітчизняного наукового кіно. Ці фільми отримали «Золотих голубів» Міжнародного кінофестивалю у Лейпцигу (1969, 1971), головні нагороди на кінофестивалях у Римі, Пномпені, Тегерані, Белграді, Будапешті. Ф. Соболев, Ю. Аліков та Л. Прядкін стали лауреатами Ломоносівської та Державної премій СРСР і були визнані беззаперчними класиками пізнавального кіно.

Ф. Соболев та його сценаристи зрозуміли, що саме експеримент — наочний, непередбачуваний, навіть сенсаційний, що розгортається перед камерою, здатний прикути особливу увагу глядачів. Це надзвичайно вирашаний засіб драматургічної організації твору. Експеримент дозволяє позбавитися традиційних оповідачів (у кадрі чи поза кадром), зводить до мінімуму необхідність пояснювального закадрового тексту. У фільмах-експериментах зображення посіло своє чільне місце. Непередбачуваний результат експеримен-

тів активізує глядацьку увагу, викликає певне співчуття (а іноді навіть антипатію) до тих, хто бере участь в цих випробуваннях. Пізнавальний фільм, побудований на експериментах, здатний викликати бурхливі глядацькі емоції. Інформація, яку надає фільм-експеримент, має беззаперечну візуальну доказовість.

Зінаїда Фурманова, дослідниця творчості Фелікса Соболева, пише: «Відкритий науковий експеримент, поставлений з орієнтацією на кінозйомку і на обов'язкове співпереживання, співроздум, співдотик з його перебігом, став своєрідним сюжетом всіх фільмів Соболева про науку, їхнім драматургічним та видовищним підґрунтям» (Фурманова, 1987).

Фільм «Я та інші» опинився на перетині двох найперспективніших ліній розвитку тодішнього «Київнаукфільму». Цей фільм став продовженням видовищних фільмів-експериментів, започаткованих Феліксом Соболевим. І одночасно виявився яскравим прикладом сучасного документального кіно, здатного вдивлятися в обличчя людини, побачити й передати її миттєві емоції, настрої, напруження думки, нюанси поведінки. Замість мертвих графіків, схем та загримованих під вчених статистів, на екрані постали живі люди.

Попередні досягнення Фелікса Соболева, гучний міжнародний успіх його фільмів дещо приспав увагу кінематографічного керівництва. Воно дозволило режисерові перенести наукові експерименти з тварин на людей і звернутися до напівзабороненої тоді в СРСР західної соціальної психології. Небезпеку влада зрозуміла з певним запізненням.

Один із провідних сценаристів тодішнього «Київнаукфільму» Юрій Іванов свідчить:

У видатному фільмі «Я та інші», єдиному, якого ідеологічні керівники відсунули від будь-якої премії та нагород, був продемонстрований процес, починаючи із самого дитинства, залежності особистості від думки натовпу, влади, друзів, ворогів. Вперше екран продемонстрував, як і завдяки яким таємним і могутнім причинам чорне називають білим. (Іванов, 1998)

Над фільмом «Я та інші» працювали сценарист Юрій Аліков, режисер Фелікс Соболев та оператор Леонід Прядкін. Фільм, згідно з попереднім задумом, був присвячений дослідженню соціальної поведінки людини, зокрема здатності самостійно думати, незалежно приймати рішення й активно діяти. Консультантом фільму став авторитетний учений, член-кореспондент АПН СРСР Артур Петровський.

Молода вчена Валерія Мухіна, учениця головного консультанта фільму А. Петровського, разом із режисером адаптувала до екрана наукові експерименти американського психолога Соломона Аша. Спочатку планувалося, що експерименти проводитимуть різні вчені, але після перших зйомок режисер залишив у кадрі лише В. Мухіну. У фільмі було використано класичний експеримент С. Аша, під час якого людині демонстрували зображення кількох намальованих ліній. В американському експерименті брали участь сім «підсадних качок», що працювали у змові з експериментатором. Восьма людина про це не знала. Перші сім учасників один за одним стверджували вголос, що дві лінії за довжиною є абсолютно однаковими (хоча їхня довжина була суттєво різною). Восьма людина, почувши це, спочатку не вірила своїм очам і вухам, але потім теж покійно казала: ці лінії однакові. І таких конформістів виявилось 37 відсотків.

У 2010 році, через сорок років після закінчення роботи над фільмом «Я та інші», професор Валерія Мухіна в лекції своїм студентам визнала: розпочинаючи роботу, всі вони — вчені і кінематографісти — були у полоні ілюзій. Залізна завеса, яка відгороджувала Радянський Союз від навколишнього світу і як наслідок — від сучасної психологічної науки, породжувала довіру до пропагандистського твердження, що поведінка радянської людини докорінно відмінна від того, як поведуть себе люди на Заході: «Ми тоді нічого не знали. Ми не знали, які ми. Ми думали, що ми самостійні... З нас робили конформістів, ми давали конформістські реакції... Нам казали, що ви вільні, і ми вважали, що ми вільні» (Мухіна, 2010). Розпочинаючи роботу, автори майбутнього фільму щиро сподівалися завдяки експериментам продемонструвати, якими самостійними й незалежними стали радянські люди. І як не схожі вони на конформістів з Америки. Хоча жодних експериментальних досліджень і доказів цієї самостійності до фільму «Я та інші» зроблено ще не було.

Знімальну групу Фелікса Соболева цікавила не лише науковість і доказовість експериментів. Досліджувати, як це робив Соломон Аш, реакцію людей на довжину намальованих ліній було малоцікаво. Потрібно було кардинально трансформувати експерименти, аби досягти більшої візуальної видовищності, кінематографічної довершеності. У знімальному павільйоні з'явилися великі фотографії, що трансформували експеримент Аша на дотепне і яскраве шоу. Вигадали ефектні експерименти з білими та чорними пірамідками. Вираз «обидві білі» після виходу на екрани фільму став мемом у тодішньому інтелігентному середовищі.

А розпочинався «Я та інші» зі старого дотепного експерименту-розіграшу. Професор з університетської кафедри читає студентам лекцію про сумнівну достовірність багатьох показів свідків злочину. Комуś щось здалося, хтось чогось не помітив, хтось нафантазував зайве. Несподівано до аудиторії вдирається банда злочинців. Зчиняють страшний галас, стріляють холостими патронами, підхоплюють на руки професора й миттєво зникають разом з ним. За хвилину живий і неушкоджений професор знову повертається до своєї кафедри і просить студентів відповісти на запитання: скільки було нападників, як вони були вдягнені, чи запам'ятав хтось чиїсь прикмети? Розмаїття відповідей вражає. І майже не збігається з реальністю. Про цей експеримент ще в 1934 році згадував детектив Ніро Вульф, герой одного з романів Рекса Стаута. Вульф розповідав своєму помічникові Арчі Гудвіну, як його знайомий професор демонстрував цей експеримент студентам-юристам.

Цей ефектний початок фільму був лише вступом. Адже експеримент з бандитами демонстрував не зовсім те, що стало справжньою сенсацією фільму. Так, люди не завжди уважні, не звертають уваги на деталі, плутаються в спогадах. Але є багато серйозніші й небезпечніші речі.

В аудиторії встановлений великий фотопортрет літнього чоловіка (не надто відомого київського актора). Валерія Мухіна демонструє це фото дівчині, що першою бере участь в експерименті, і повідомляє, що це портрет небезпечного злочинця. Експериментаторка просить дівчину охарактеризувати цього чоловіка. Та на мить замислюється. Режисер робить розкадровку фотопортрета «злочинця»: крупно ніс, брови, очі. За кадром звучить драматична музика. І дівчина починає говорити. На її думку, це страшна людина. Очі злі й жорстокі. Вираз обличчя підступний. Дівчина впевнено малює портрет справжнього маніяка. Відбувається щось схоже на «Ефект Кулешова». Обличчя актора Івана Мозжухіна, попри його цілком нейтральний вираз, у поєднанні з тарілкою супу чи мертвою жінкою миттєво викликало думки про те, з якою гідністю ця людина переборює нестерпний голод, чи те, як стримано цей мужній чоловік переносить втрату коханої жінки. У фільмі «Я та інші» один за одним молоді люди, що беруть участь в експерименті з фотопортретом під легким, але визначальним тиском експериментаторки (вона лише сказала, що це злочинець) знаходять безліч мерзенних рис: чоловік з фото дивиться на світ з презирством, він небезпечний, жорстокий, зухвалий. Потім психолог викликає людей, які були поза межами аудиторії і нічого не чули. Вона знову пропонує розповісти про ха-

рактер людини на фото, але повідомляє, що це — видатний вчений. І дивлячись на те ж саме фото, молоді люди починають говорити про те, яка це мила і лагідна людина. Які в нього ласкаві очі, як цей чоловік любить дітей. Режисер короткими планами і різкими контрастними фразами монтує перший і другий варіанти відповідей: поганий — добрий. Серед кількох десятків учасників експерименту не знайшлося жодної людини, яка б сказала: робити якісь висновки щодо особистості незнайомої людини, спираючись лише на портрет, неможливо. Адже чимало злодіїв мали ледь не янгольську зовнішність. Франсуа Трюффо для фільму «Сирена з «Міссісіпі» (1969) на роль жорстокої авантюристки і вбивці обрав ніжну й чарівну Катрін Денев. А її безпорадну та довірливу жертву грав колишній боксер і виконавець ролей бандитів Жан-Поль Бельмондо. У фільмі «Я та інші» людей лише легенько підштовхнули в певний бік — і вони миттєво побачили перед собою то злодія, то янгола. Безпорадно піддалися маніпуляції з власною свідомістю, що нерідко відбувається у реальному житті.

Експерименти з фотографіями продовжуються. Група «підсадних качок», що були у змові з експериментатором, голосно і переконливо по черзі стверджують, що фотографії двох вкрай несхожих людей — це, безумовно, портрети однієї людини. Останній студент (який не знає, що його дурять) приречено погоджується з цим. Справа доходить до того, що дехто вже погоджується і з тим, що на фотографіях старенької селянки в хусточці й літнього грузина теж відзнята одна і та сама людина — лише перевдягнена. Під час наступних експериментів діти куштуватимуть солону кашу і впевнено стверджуватимуть, що вона солодка — адже так сказали всі інші перед ними. Будуть на білу пірамідку казати, що вона чорна — адже так казали попередники, а дитина не хоче відрізнятися від інших, вона боїться, що з неї сміятимуться. Так само й дорослі люди повторюватимуть, що чорна пірамідка є білою, як про це казали сім попередніх учасників експерименту. Побачивши такі результати на екрані, навіть сміливий і прогресивний дослідник Артур Петровський не міг повірити в реальність того, що відбувається.

Знімальна група несподівано для себе опинилася в ролі Воланда в театрі Вар'єте. Але, на відміну від Воланда, який, напевно, не мав жодних ілюзій і більш-менш передбачав результати свого експерименту (люди за всі часи однакові, легковажні, довірливі, хоча іноді здатні на милосердя), автори фільму «Я та інші» не очікували на ті результати, які вони отримали.

Вже перші зйомки показали такі ж результати, що були у Соломона Аша в Америці. І казати про якусь відмінність радянських людей (дітей і дорослих) було неможливо. Зміст фільму кардинально змінювався, починав рухатися у несподіваний і доволі небезпечний бік. Але автори суворо дотримувалися показу саме тих результатів, які приносив їм кожний новий науковий експеримент.

Щось схоже відбулося у 1962 році в США з професором Стенлі Мілгреном, який досліджував психологічні механізми підкорення людини представниками влади. Зокрема, він намагався зрозуміти, чому німці так покірно сприйняли тиранію Гітлера й слухняно виконували дикунські за своєю жорстокістю накази, не маючи жодного співчуття до жертв. Мілгрен планував провести серію експериментів у Німеччині під назвою «Підкорення». Згідно з його гіпотезою, німецький народ, що вирізнявся дисциплінованістю, повагою до влади й авторитетів, був особливо схильний потрапити в полон тиранії. Але перед тим, як вирушити до Німеччини, Мілгрен провів аналогічні експерименти в Америці. Вони були відзняті прихованими камерами. Учасники були розподілені на дві групи — «учні» та «вчителі». «Вчитель», звертаючись у мікрофон, оголошував різні завдання своєму «учню», який знаходився в іншому приміщенні. «Вчитель» читав ці заздалегідь підготовлені Мілгреном завдання, що постійно ускладнювалися. У разі помилки «вчитель» натискав кнопку — й «учень» отримував слабенький удар електричним струмом. Але з кожною помилкою удар ставав потужнішим. «Вчитель» з кожною помилкою власноручно збільшував струм. «Учень» (а насправді актор) починав благати припинити експеримент, бо йому стає боляче. «Вчитель» чув це у власних навушниках. У критичний момент до «вчителя» підходив суворий і незворушний керівник експерименту, запевняв, що нічого страшного з «учнем» не станеться і вимагав продовження експерименту. Всю відповідальність за наслідки керівник бере на себе. Після цього переважна більшість «вчителів» продовжувала все потужніше бити струмом своїх партнерів. Аж допоки дехто з них взагалі перестав подавати ознаки життя. Мілгрен був вражений результатом: 65 відсотків цілком нормальних і порядних людей не припиняли дистанційно знущатися зі своїх партнерів аж до кінця експерименту. Мілгрен відмовився від поїздки до Німеччини, переконавшись, що справа не в якихось проблемах з національним німецьким характером. Проблема закладена в саму природу людини.

Фільм «Я та інші» ще під час зйомок від наївних спроб протиставити конформістам Захо-

ду чесноти радянських людей, почав переходити до жорсткого аналізу здатності цілком порядних і хороших людей ставати маріонетками в чужих руках. Глядачі миттєво впізнавали за цими дотепними і навіть смішними експериментами вкрай серйозні і загрозливі реалії їхнього власного існування в Радянському Союзі, витоки конформізму та масової втечі від свободи.

Результати зйомок кардинально змінили фільм.

Відмовилися від запланованого в сценарії епіграфа. Шекспірівські рядки з комедії «Як вам це сподобається» про те, що «весь світ — театр, і люди в нім актори» втратив зв'язок з тим, що демонстрував екран. Епіграфом стали рядки Франсуа Війона з «Балади прикмет»:

Я знаю — мухи гинуть в молоці,
Я знаю добру і лиху годину,
Я знаю — є співці, сліпці й скопці,
Я знаю по голках сосну й ялину,
Я знаю, як кохають до загину,
Я знаю чорне, біле і рябе,
Я знаю, як Господь створив людину,
Я знаю все й не знаю лиш себе. (Війон, 2003)

Міф про надзвичайно високу самостійність і свободу мислення радянської людини руйнувався на очах. Аби фільм потрапив на екран, досвідченим авторам довелося зробити низку захисних маневрів. Перш за все, був написаний заспокійливий закадровий текст, у якому викладалися міркування про складність людської психіки та різноманітність характерів. Останній експеримент фільму (як відомо, наприкінці треба видавати найпотужніший і найвражаючий епізод) був про те, як школярі дружно відмовляються від егоїстичного бажання заробити карбованець на користь того, аби гроші пішли на потреби класу. У контексті всього, що вже продемонстрував фільм, це сприймалося з певною недовірою (хоча в цьому експерименті не було жодних підстав). У будь-якому разі глядачі розуміли: напевно, це зроблено, аби приспати цензуру, заспокоїти керівництво й дати шанс фільму потрапити на екран.

Шлях фільму «Я та інші» на екрани був складним. Попри сміливий та палкий захист і пропаганду фільму впливовим вченим, членом-кореспондентом АПН СРСР Артуром Петровським, незважаючи на підтримку наукової спільноти, виявилось чимало таких, хто відчув себе ображеним і вважав цей фільм наклепом і знущанням з радянських людей. Авторів звинувачували в тому, що фільм зневажає молодь, вчить брехати дітей та

дорослих, малює радянську людину як невиліковного конформіста та пристосуванця.

Тоді ще молодий науковець Валерія Мухіна була здивована не лише тим, що фільм не заборонили, а й тим, у який спосіб влада почала його використовувати. Мухіну стали запрошувати на виступи з фільмом до цілком специфічного навчально-наукового закладу в Москві. Її аудиторія з професійною зацікавленістю детально розпитувала про механізми та результати експериментів, де людей примушували покірно називати чорне білим. Слухачів надзвичайно цікавило, чому (як свідчили експерименти Соломона Аша) мало бути саме сім «підсадних качок», чому саме ця кількість провокаторів здатна найкраще переконати розгублену людину. Коли Мухіна зрозуміла, з ким має справу (серед слухачів було чимало іноземців з країн третього світу), вона відмовилася брати участь в подальших показах та лекціях на території цього закладу.

Експерименти з соціальної психології набували все більшої популярності та гучного розголосу у світі. Приблизно в той час, коли в Києві знімали фільм «Я та інші», у США психолог Філіп Зімбардо збудував у Стенфордському університеті декорацію в'язниці і почав досліджувати стосунки «в'язнів» та «наглядачів» (ті та інші були студентами університету, що згодилися на експеримент). Шокуючі результати цього експерименту змусили достроково його припинити і ледь не коштували Зімбардо наукової кар'єри. Про це був відзнятий німецький ігровий фільм «Експеримент» (2001) режисера Олівера Хіршбегеля та його американський римейк «Експеримент» (2010) режисера Пола Шойринга.

Фільм «Я та інші» залишився за лаштунками офіційно гучних подій тодішнього кінопроцесу. В єдиній книзі про Фелікса Соболева, надрукованій в СРСР, про його видатний фільм сказано похапцем, його навіть немає у фільмографії режисера, що завершує книгу. На початку сімдесятих років цей фільм мало хто бачив, але всі про нього чули. На численних кухнях обговорювали й переказували вражаючі експерименти, які демонструвалися у фільмі.

Через сорок років після створення фільму «Я та інші», у 2010 році в Росії був зроблений фільм-римейк під такою ж назвою. Він повторював всі драматургічні та режисерські ходи і знахідки фільму Фелікса Соболева, щоправда з набагато меншим творчим успіхом. Творці нового фільму так саме розпочинали його зі сцени з бандитами, що викрадають людину. Там також були фотографії, пірамідки, діти і все інше. Але не було головного — мистецького відкриття нового вражаючого

матеріалу, азарту і драйву талановитих першовідкривачів, радості від ризикованого виклику усталеним поглядам і стереотипам. Адже справа не лише в тому, аби перенести на екран класичні експерименти Соломона Аша.

Робота над фільмом «Я та інші» Фелікса Соболева стала вкрай несподіваною і ризикованою пригодою в житті авторів. Для створення такого фільму замало було лише таланту та професійного хисту. Фелікс Соболев та його колеги мали мужність назвати чорне чорним, незважаючи на хор численних попередників, який гучно переконував у протилежному.

Федеріко Фелліні вважав роботу над кожним фільмом захопливою пригодою, якоюсь фантастичною мандрівкою у незнане:

Всілякі несподіванки не лише роблять мандрівку цікавішою, вони самі і є цією мандрівкою... Робити фільм — це не означає вперто намагатися змінювати реальну дійсність відповідно до ідей, що колись виникли у автора; робити фільм — це також вміння розуміти, визнавати, приймати і використовувати ті важливі зміни, що відбуваються з твоїми попередніми задумами під впливом безперервного розвитку подій. (Фелліні, 1984)

ВИСНОВКИ

Фільм «Я та інші» став продовженням видовищних фільмів-експериментів, започаткованих Феліксом Соболевим на студії «Київнаукфільм». Одночасно виявився яскравим прикладом сучасного документального кіно, здатного побачити й передати миттєві емоції людини, її настрій, нюанси поведінки. Замість мертвих графіків, схем та заgrimованих під учених статистів на екрані постали живі люди.

Наукова новизна. Вперше проаналізовано умови виникнення та складові частини соціального феномену, яким став фільм «Я та інші»; визначено творчі засоби та прийоми, що сприяли створенню видатного кінематографічного твору і стали однією з вершин творчого доробку класика українського пізнавального кіно Фелікса Соболева.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Війон, Ф. (2003). Балада прикмет (Л. Первомайський, пер.). В Н. О. Висоцька (Ред.), *Література західноєвропейського Середньовіччя* (с. 395). Нова книга.
- Зелинський, Ю. (2000, 17 марта). Звезда Фелікса Соболева. *Зеркало недели*. https://zn.ua/ART/zvezda_feliksa_soboleva.html

- Иванов, Ю. (1998, 17 апреля). Было и прошло. *Зеркало недели*. https://zn.ua/ART/bylo_i_proshlo.html
- Марченко, В., & Помазков, Ю. (2019). Творчі та інструментальні новації режисера Фелікса Соболева. *Науковий вісник Київського національного університету імені І. К. Карпенка-Карого*, 24, 129-137. <https://doi.org/10.34026/1997-4264.24.2019.183931>
- Мухина, В. (2010, 17 марта). Мы все конформисты. *Сноб*. <https://snob.ru/selected/entry/1505>
- Мухина, В. (2011). Рефлексия на себя и других: сорок лет фильму "Я и другие". *Развитие личности*, 1, 166-180.
- Тримбач, С. (1999). Феликс Соболев и другие. *Искусство кино*, 5, 39-41.
- Феллини, Ф. (1984). *Делать фильм* (Ф. М. Двин, пер.). Искусство.
- Фурманова, З. (1987). *Шаги за горизонт: Фильмы о науке кинорежиссера Феликса Соболева*. Всесоюзное бюро пропаганды киноискусства.
- Ширман, Р. (2010). Експеримент: від Біблії до каналу Discovery. *Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки: Мистецькі обрії'2010*, 3, 269-277.
- Marchenko, V., & Pomazkov, Yu. (2019). Tvorchi ta instrumentalni novatsii rezhysera Feliksa Sobolieva [Creative and Instrumental Innovations of Director Felix Sobolev]. *Naukovyi visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni I. K. Karpenka-Karoho* [Academic Bulletin of Kyiv National Karpenko-Karyi University of Theatre, Cinema and Television], 24, 129-137. <https://doi.org/10.34026/1997-4264.24.2019.183931> [in Ukrainian].
- Mukhina, V. (2010, March 17). My vse konformisty [We are all conformists]. *Snob*. <https://snob.ru/selected/entry/1505> [in Russian].
- Mukhina, V. (2011). Refleksiya na sebya i drugikh: sorok let fil'mu "Ya i drugie" [Reflection on oneself and others: forty years of the film "Me and Others"]. *Razvitie lichnosti* [Personal development], 1, 166-180 [in Russian].
- Shyrman, R. (2010). Eksperyment: vid Biblii do kanalu Discovery [Experiment: from the Bible to Discovery Channel]. *Aktualni problemy mystetskoï praktyky i mystetstvoznavchoï nauky: Mystetski obrii'2010* [Current issues of art practice and art history], 3, 269-277 [in Ukrainian].
- Trimbach, S. (1999). Feliks Sobolev i drugie [Felix Sobolev and others]. *Iskusstvo kino* [Cinema Art], 5, 39-41 [in Russian].
- Villon, F. (2003). Balada prykmet [Ballad of signs] (L. Pervomaiskyi, Trans.). In N. Vysotska (Ed.), *Literatura zakhidnoievropeiskoho Serednovichchia* [Literature of the Western European Middle Ages] (p. 395). Nova knyha [in Ukrainian].
- Zelinskii, Yu. (2000, March 17). Zvezda Feliksa Soboleva [Star of Felix Sobolev]. *Zerkalo nedeli*. https://zn.ua/ART/zvezda_feliksa_soboleva.html [in Russian].

REFERENCES

AN UNEXPECTED EXPERIMENT. TO THE 50TH ANNIVERSARY OF *ME AND OTHERS* FILM RELEASE

Roman Shyrman

Kyiv National University of Culture and Arts

Abstract

The purpose of the article is to analyse the phenomenon of the creation of the outstanding popular science film directed by F. Sobolev *Me and Others* at the Kyivnaukfilm studio (Kyiv Science Films) in 1971. The film became a milestone in the development of Ukrainian educational cinema and had a significant impact on the self-awareness of society. The research methods are based on a comprehensive scientific approach and theoretical analysis of the social and creative production conditions in Ukraine at the turn of the 1960s and 1970s, an analysis of the work of directors of the Kyivnaukfilm studio, and the relationships between artists,

scientists, and society. Results. The article analyses the history of the creation of the film *Me and Others* as an example of a combination of highly professional cinematic search, skill, and responsibility with the scientific conscience of scientists capable of challenging the established views of society and man. *Scientific novelty*. For the first time, the conditions of the emergence and components of the social phenomenon that became the film *Me and Others* are analysed, creative means and techniques that contributed to the creation of an outstanding cinematic work and became one of the best works of the classic of Ukrainian educational cinema Felix Sobolev are identified.

Keywords: Kyivnaukfilm studio; educational film; Felix Sobolev; experimental film

Інформація про автора

Роман Ширман, член-кореспондент Національної академії мистецтв України, професор, заслужений діяч мистецтв України, завідувач кафедри кіно-, телемистецтва, Київський національний університет культури і мистецтв, вул. Євгена Коновальця, 36, Київ, Україна, 01133, ORCID iD: 0000-0003-4900-7791, e-mail: rom_nat@ukr.net

Information about the author

Roman Shyrman, Corresponding Member of the National Academy of Arts of Ukraine, Professor, Honoured Artist of Ukraine, Head, Department of Cinema and Television Arts, Kyiv National University of Culture and Arts, 36 Ye. Konovaltsia St., Kyiv, 01133, Ukraine, ORCID iD: 0000-0003-4900-7791, e-mail: rom_nat@ukr.net

